

Кіберіада

Цикл фантастичних оповідань знаменитого поляка Станіслава Лема, дотепно названий «Кіберіадою», був написаний ще у далеких 60-х роках минулого століття, проте свого чару він не втратив і досі. Всесвіт «Кіберіади» — казковий, часів царя Гороха, якщо послуговуватися людською мовою. І хоча там є королівства, лицарі і принцеси (трапляються навіть дракони), але населяють його роботи, які навдивовижу схожі на людей. Вони також люблять і ненавидять, втішаються і горюють, а деякі з них навіть умирають. З-поміж того населеного роботами всесвіту на особливий пошанівок заслуговують Трурль і Кляпавцій — геніальні конструктори і винахідники, які, намагаючись перевершити один одного, можуть створити все — від машини для сповнення бажань до Демона Другого Порядку. На жаль, найчастіше ті винаходи викликають лише усмішку. Чому? На це питання, як сказав один із Лемових мудреців, кожен повинен відповісти особисто.

ГОРИЗОНТИ
ФАНТАСТИКИ

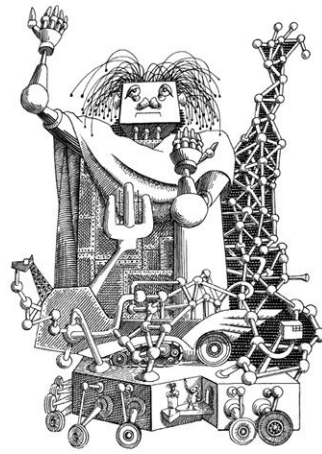
Станіслав
Лем

КІБЕРІАДА

Бордан®

СЕРІЯ «ГОРИЗОНТИ ФАНТАСТИКИ»

Станіслав Лем
КІБЕРІАДА

 Богдан

ЯК УЦІЛІВ ВСЕСВІТ

Одного разу конструктор Трурль створив машину, що вміла робити все на букву «Н». Закінчивши цю машину, він для проби примусив її зробити Нитки, потім намотати їх на Наперстки, які вона теж зробила, потім кинути все це в спеціально викопану Нору, оточену Нікельованими душами, Ножицями і Настояками.

Машина виконала завдання бездоганно, але Трурль ще не був певен у її дії і звелів їй зробити по черзі Німби, Навушники, Нейтрони, Нарциси, Носи, Німф і Нітрогеніум. Останнього вона зробити не змогла, і Трурль, дуже засмучений, наказав їй дати з цього приводу пояснення.

— Я не знаю, що це, — пояснила машина. — Не чула я про таке.

— Як це? Адже це азот. Такий хімічний елемент...

— Якщо це азот, то він на літеру «А», а я вмію робити тільки на літеру «Н».

— Але латиною це називається нітрогеніум.

— Любий мій, — сказала машина, — якби я могла робити все на «Н» усіма можливими мовами, то я була б Машиною, Яка Може Робити Все В Межах Усієї Абетки, бо ж будь-яка річ тією чи іншою мовою напевне починається на «Н». Не так усе добре. Я не можу зробити більше, ніж ти придумав. Азоту не буде.

— Гаразд, — погодився Трурль і наказав їй зробити Небо.

Вона тут-таки зробила одне небо, невелике, але небесно-блакитне. Запросив він тоді до себе конструктора Кляпавція, відрекомендував його машині й так довго розхвалював її незвичайні здібності, що той розізлився тайкома й попросив, щоб і йому дозволили наказати машині що-небудь зробити.

— Будь ласка, — сказав Трурль, — тільки це має бути на літеру «Н».

— На «Н»? Добре. Нехай зробить Науку.

Машина загурчала, і незабаром на площі перед Трурлевим будинком з'явилась юрба вчених. Одні з них потирали лоби, писали щось у товстих книгах, інші хапали ці книги й шматували на клапті, оддалік видно було палаючі вогнища, на яких підсмажували мучеників науки,

тут і там щось гримало, в повітрі виростали дивовижні грибоподібної форми дими, вся юрба говорила одночасно, так що годі було зрозуміти бодай слово, складала час від часу меморіали, заклики та інші документи, а трохи далі сиділо кілька самотніх старих, вони невпинно, дрібним бісером писали щось на клаптях подертого паперу.

— Ну, скажеш, погано? — з гордістю вигукнув Трурль. — Зізнайся, точнісінько тобі наука!

Проте Кляпавцій не був задоволений.

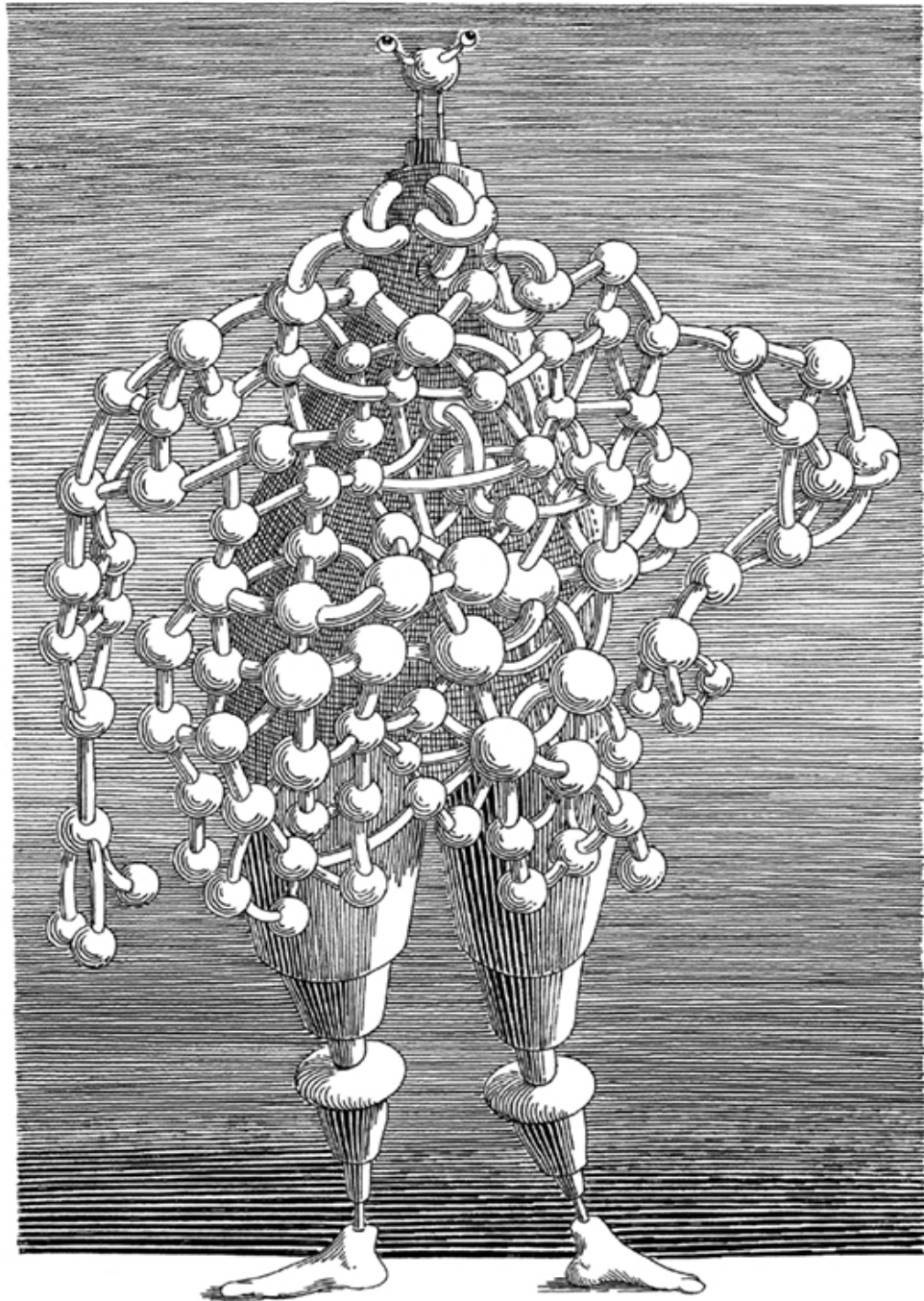
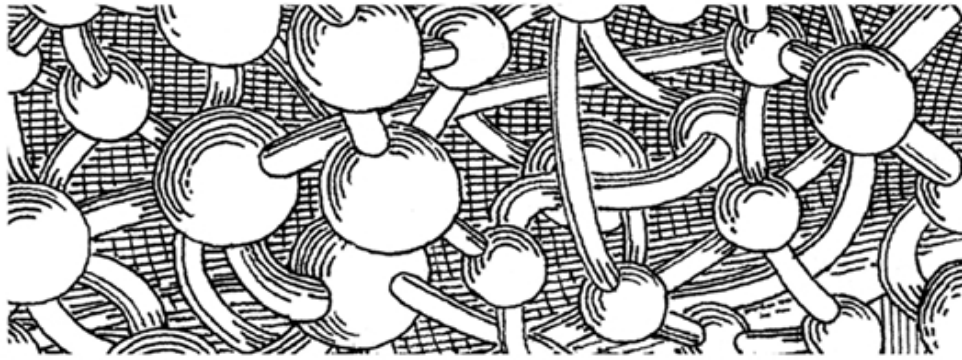
— Що? Оця юрба і є наукою? Наука — це щось зовсім інше!

— То, будь ласка, скажи, що саме, й машина тут-таки це зробить! — обурився Трурль.

Але Кляпавцій не знав, що сказати, і тому заявив, що дасть машині ще два завдання і якщо вона їх виконає, то він визнає, що все гаразд. Трурль погодився на це, і Кляпавцій наказав машині зробити Навпаки.

— Навпаки?! — вигукнув Трурль. — Та де це чувано! Що це ще за Навпаки?!

— Як що? Зворотний бік усього суцього, — спокійно заперечив Кляпавцій. — Чув, як вивертають навиворіт? Ну, ну, не прикидайся! Гей, машино, берися до роботи!

А машина вже давно діяла. Спочатку вона зробила антипротони, потім антиелектрони, антинейтрино, антинейтрони й довго так працювала без упину, поки не наробила силу-силенну антиматерії, з якої поступово почав формуватися схожий на химерну осяйну хмару антисвіт.

— Гм, — промовив вельми невдоволений Кляпавцій, — і це має означати Навпаки?.. Припустімо, що так. Погодьмось, що це приблизно те... Але ось мій третій наказ. Машино! Зроби Ніщо!

Тривалий час машина взагалі не рухалась. Кляпавцій почав уже задоволено потирати руки. Тоді Трурль сказав:

— А чого ти хочеш? Ти ж велів їй нічого не робити, от вона й не робить.

— Неправда. Я наказав їй зробити Ніщо, а це зовсім інша річ.

— От іще! Зробити ніщо чи не зробити нічого — це одне й те саме.

— Е, ні! Вона мусила зробити Ніщо, а не зробила нічого, — виходить, я виграв. Адже Ніщо, розумнику ти мій, це не якесь звичайне ніщо — продукт ліноців і неробства, але дійове й активне Ніщо, ідеальне, єдине, всюдисуще й найвище Небуття у власній відсутній особі!

— Не мороч машині голову! — крикнув Трурль. Але тут пролунав її бронзовий голос:

— Годі вам сваритись у таку мить. Я знаю, що таке Небуття, Ницість або Ніщо, оскільки всі ці речі перебувають у ключі літери «Н» як Неіснування. Краще востаннє гляньте на світ, бо скоро його не буде...

Слова завмерли на устах розлючених конструкторів. Машина й справді робила Ніщо, а саме — вилучала одну по одній із світу різні речі, які переставали існувати, ніби їх взагалі ніколи не було.

Так вона вилучала натяги, наплюйки, нурки, нуждівки, налушпики, недоноги й нетільки. Часом здавалося, що, замість того щоб зменшувати, скорочувати, викидати, прибирати, знищувати й вилучати, вона примножує і додає, оскільки одне за одним ліквідувала Невдоволення, Неординарність, Невіру, Невситимість і Неміч. Та потім навколо них почало ставати просторіше.

— Ой! — вигукнув Трурль. — Як би з цього біди не вийшло...

— Не бійся, — сказав Кляпавцій, — ти ж бачиш, що вона зовсім не робить Тотального Небуття, а лише Неіснування речей на літеру «Н».

І нічого особливого не буде, тому що твоя машина нікуди не годиться.

— Так тобі лише здається, — відповідала машина. — Я справді почала з усього, що на літеру «Н», бо це мені більш знайоме, та одна річ — створити якусь річ, а зовсім інша — ліквідувати її. Ліквідувати я можу все з тієї простої причини, що я вмю робити все-все, як є, на літеру «Н», а отже, Небуття для мене суцця дрібниця. Зараз і вас не буде, і взагалі нічого, тож прошу тебе, Кляпавцію, скажи швидше, що я справді універсальна й унікальна машина і виконую накази як слід, а то буде пізно.

— Але ж це... — почав був переляканий Кляпавцій і в цю мить помітив, що справді зникають предмети не тільки на літеру «Н». Так, уже перестали їх оточувати камбузелі, стискалки, витруски, гризмаки, римонди, тріпаки й пітьмухи.

— Стій! Стій! Я забираю свої слова назад! Годі! Зупинись! Не роби Небуття! — щосили зарепетував Кляпавцій, та, перш ніж машина зупинилася, зникли ще горошаки, плюккви, філідрони й замри.

І аж тоді машина зупинилася. Світ мав просто страхітливий вигляд. Особливо постраждало небо; на ньому виднілися тільки поодинокі цяточки зірок — й ані сліду чарівних гризмаків і гвайдольниць, які так прикрашали раніше небозвід.

— О небо! — вигукнув Кляпавцій. — А де ж камбузелі? Де мої улюблені мурівки? Де лагідні пітьмухи?!

— Їх немає і вже ніколи не буде, — спокійно відповіла машина. — Я виконала, точніше, тільки почала виконувати те, що ти велів.

— Я велів тобі зробити Ніщо, а ти... ти...

— Кляпавцію, ти або дурник, або прикидаєшся дурником, — заперечила машина. — Якби я зробила Ніщо зразу, одним махом, перестало б існувати все, отже, не тільки Трурль, і небо, і космос, і ти, та навіть я. То хто ж, власне, і кому міг би тоді сказати, що наказ виконано і що я — чудова машина?

— Ну, хай буде по-твоєму, не станемо більше про це говорити. Я вже нічого від тебе не хочу, чудова машино, тільки прошу тебе, зроби знову мурівок, бо без них і життя мені не любе...

— Не можу, тому що вони на «М», — сказала машина. — Я, звичайно, можу зробити назад Невдоволення, Невситимість,

Невігластво, Ненависть, Неміч, Нетривкість, Невіру й Нестійкість, але прошу нічого не чекати від мене на інші літери.

— Але я хочу, щоб були мурівки! — крикнув Кляпавцій.

— Мурівок не буде, — відрубала машина. — Ти краще подивися на світ, сповнений тепер величезних чорних дір, сповнений Ніщо, яке заповнює бездонні прірви між зорями. Як усе тепер просякнуте цим Ніщо, як нависає воно тепер над кожною молекулою Буття. Це твоїх рук справа, мій задріснику! Не думаю, щоб майбутні покоління благословили тебе за це...

— Може, вони не дізнаються... може, не помітять... — пробурмотів пополотнілий Кляпавцій, з жахом дивлячись у порожнечу чорного неба й не сміючи навіть глянути в очі своєму колезі.

Лишивши Трурля біля машини, яка вміла все на літеру «Н», він, скрадаючись, вернувся до себе додому. А світ і понині так само продірявлений Небуттям, як у ту мить, коли Кляпавцій зупинив машину. А оскільки не вдалося ще створити машину, яка робила б усе на якусь іншу літеру, то не виключено, що ніколи вже не буде таких чудових явищ, як пільмухи й мурівки, — на віки вічні.

ТРУРЛЕВА МАШИНА

Одного разу конструктор Трурль збудував дев'ятиповерхову мислячу машину. Скінчивши основну роботу, він покрити машину білим лаком. Тоді пофарбував наріжники в лілове, а, придивившись ізбоку, передню частину свого витвору приоздобив ще й дрібнішими візерунками; там же, де мало бути чоло машини, поклав легкий жовтогарячий мазок. Неабияк задоволений, він аж присвиснув тихенько й — так ото лише для годиться — узяв та й запитав у машини звичайнісіньку річ: скільки буде двічі по два.

Машина заходилася працювати. Перше загорілися лампи, заясніли контури машини, загучав, наче водоспад, струм по дротах, заграли зчеплення, потім розжарилися котушки, завирувало всередині, загуркотіло, задудніло, й по всій рівнині розлігся такий гам, що Трурль подумав: «Треба буде спорудити для машини спеціального мислелушника». Тим часом машина без упину працювала — так, немовби розв'язувала найскладніші космічні проблеми. Під машиною двигтіла земля, розсувався пісок у неї з-під стіп, вистрелювали запобіжники, як корки з пляшок, а реле аж надривалося від натуги. Нарешті, коли Трурлеві досить уже набрид цей шарварок, машина різко вгамувалася і промовила громовим голосом:

— СІМ.

— Ну, ну, моя дорогенька! — здивувався Трурль. — помиляєшся, двічі по два — це чотири, поправся, будь ласка. Отже, скільки буде двічі по два?

— СІМ, — як стій відповіла машина.

Зітхнувши, Трурль хоч-не-хоч мусив знову надягати фартух, якого вже був скинув. Він закасав високо рукави, відчинив нижні дверцята в машині й забрався до її нутра. Довго не виходив звідти, чути було, як він гатить молотом, як щось відкручує, щось там зварює, щось прилютовує, як вбігає, гупаючи по бляшаних сходинках, то на сьомий поверх, то на дев'ятий і відразу щодуху мчить униз. Спробував Трурль пустити струм — і десь усередині машини аж зашкварчало, а в електрофорів вирости фіолетові вуса. Мозолився він так дві години

й вийшов на свіже повітря увесь закіптюжений, але й задоволений. Поскладав він своє робоче причандалля, кинув фартух на землю, витер обличчя й руки й, уже відходячи, просто собі так, заради святого спокою, спитав:

— То скільки буде двічі по два?

— СІМ, — відповіла машина.

Трурль вилаявся круто, та не було ніякої ради — знов узявся длубатись у машині: щось там поправляв, з'єднував, розлютовував, переставляв, а коли нарешті втретє довідався, що двічі по два сім, — у розпачі опустився на найнижчу приступку машини. Сидів він отак, аж це нагодився Кляпавцій. Гість спитав Трурля, чом він так зажурений, що виглядом нагадує мерця, і той розповів Кляпавцієві про свій клопіт. Кляпавцій сам зо два рази забирався в нутро машини, пробував направити й те, й те, але коли після цього запитував у машини, скільки буде два додати один, — вона відповідала: «Шість», а один додати один, на думку машини, дорівнювало нулеві. Кляпавцій почухав потилицю, відкашлявся і мовив:

— Нічого не вдієш, друже, треба дивитися правді у вічі. Ти збудував не ту машину, що хотів. Але будь-яке негативне явище має свій позитивний бік, і ця машина так само.

— Цікаво мені знати, який? — відповів Трурль і копнув ногою підмурівок машини, що на ньому сидів.

— Не роби того, — сказала машина.

— О, бачиш, вона вразлива. Отже... Що це я хотів сказати? Ага, машина ця, без сумніву, дурна, й то не такою собі звичайною пересічною дурістю, ні-ні! Вона, ця машина, скільки я на цьому розуміюся, — а я, як ти знаєш, визнаний спеціаліст, — вона є найдурніша мисляча машина в цілому світі. Це вже не абищо! Зумисне її збудувати було б нелегко, ба навіть, гадаю, і зовсім неможливо. Ця машина не тільки дурна, але до того ще й уперта як осел, тобто має характер, властивий ідіотам, бо ж саме вони страшенно вперті.

— На дідька мені така машина? — спитав Трурль і вдруге копнув підмурівок машини.

— Серйозно тебе попереджаю — не роби того, — сказала машина.

— О, будь ласка, ти вже маєш серйозне попередження, — байдужим тоном прокоментував Кляпавцій. — Ти бачиш, вона не тільки

вразлива, й тупа, й уперта, вона ще й гоноровита, а маючи стільки властивостей, можна чимало чого досягти, го-го, це я тобі кажу!

— Добре, але що я, власне, можу з нею робити? — спитав Трурль.

— Мені важко так зразу відповісти. Ну, скажімо, ти можеш показувати її на виставці, з платним входом, щоб кожен охочий міг оглянути найдурнішу мислячу машину на світі. Скільки в ній поверхів? Дев'ять? Ото, будь ласка, маєш, — адже ж такого велетенського ідіота ніхто досі не бачив. Ця виставка не тільки повернула б тобі кошти, витрачені на спорудження машини, а й...

— Дай мені спокій, нічого я не буду показувати! — відрубав Трурль, звівся на рівні ноги й, не втримавшись, копнув машину ще раз.

— Втретє серйозно тебе попереджаю, — сказала машина.

— А то що? — із серцем крикнув Трурль, ображений на її пиху. — Ти... Ти... — не знайшовши слова, він іще декілька разів копнув машину й зарепетував: — Ти тільки на це й придатна, зрозуміло?

— Ти образив мене вчетверте, вп'яте, вшосте й увосьме, — сказала машина. — Через це я більше не рахуватиму. Надалі я відмовляюся відповідати на запитання, що стосуються математики.

— Вона відмовляється! Гляньте на неї! — роз'юшився Трурль, допечений до живого. — Після шести в неї іде вісім, — ти зауважив, Кляпавцію? Не сім, а вісім! І вона має ще нахабство відмовлятися отак виконувати математичні завдання! А на тобі! на тобі! на тобі! Ще хочеш?

У відповідь машина задвигтіла, затряслася і, не кажучи й слова, почала з усіх сил видобуватися з фундаменту. Був він глибоким, отож машина мусила повигинати численні опори, поки видобулася із землі, залишивши в ній покручені бетонні балки з оголеними прутами арматури. Вивільнившись, машина, наче ногата фортеця, посунула на двох конструкторів. Трурль був таким ошелешеним цим дивом, що не намагався навіть утікати від машини, яка мала виразний намір розчавити його. На щастя, Кляпавцій, трохи менше збитий з пантелику, схопив приятеля за руку й силою потягнув його вбік, і так вони відбігли на якусь там відстань. А коли озирнулися, то побачили — висока, як башта, машина, похитуючись, повагом ішла за ними. Ступаючи, вона щокроку занурювалася мало не по другий поверх, але вперто й невтомно видобувалася з піску й таки перла просто на них.

— Ну, такого ще світ не бачив! — мовив Трурль, якому аж дух забило від подиву. — Машина збунтувалася! Що тепер робити?

— Чекати й пильнувати, — відповів кмітливіший Кляпавцій. — Може, щось з'ясується.

Однак ніщо того не віщувало. Машина, вибравшись на твердіший ґрунт, рухалася уже швидше. У нутрощах її свистіло, сичало й подзенькувало.

— Зараз порозлютовуються в ній керівний центр і система програмування, — пробурмотів Трурль. — Тоді вона почне розвалюватися і стане.

— Ну ні, — відказав Кляпавцій, — це тільки в особливому випадку. Ця машина така дурна, що їй не зашкодить, навіть коли розладнається координаційна апаратура. Дивися, вона вже... Тікаймо!

З усього було видно, що машина загорілася бажанням розтоптати їх. Вони знову кинулися бігти, що було сили, чуючи, як за плечима гримотить страхітлива машинова хода. Мчали, бо що ж могли інше вдіяти? Вони хотіли були звернути до знайомішої місцевості, але машина не давала їм цього зробити, спритними маневрами змушуючи втікачів забиратися у край щодалі більш пустельний. Невдовзі з навислого туману виткнулися гори — похмурі й скелясті. Трурль, важко хекаючи, закричав до Кляпавція:

— Слухай! Утікаймо до якоїсь вузької ущелини... куди вона не змогла б за нами забратися... Клята!.. Що?!

— Краще біжімо... навпростець... — видихнув Кляпавцій. — Тут недалеко є місцина... забув, як називається... але ми там знайдемо... ух! сховок!..

Чкурнули вони навпростець і незабаром побачили перед собою перші містечкові садиби. О тій порі дня вулиці були майже порожні. Утікачі вже пробігли добрий шмат дороги, не здивавши жодної живої душі, коли раптом страшений гуркіт, наче від кам'яної лавини, яка зрушилася на край містечка, сповістив, що машина дісталася уже сюди.

Трурль озирнувся й аж ойкнув.

— О небо! Глянь, Кляпавцію, вона трощить будинки!

Машина й справді, зятято переслідуючи своїх кривдників, сталевою брилою проходила крізь мури будинків і залишала за собою лише цегляні руїни, над якими біло клубочилася курява од вапна. Почулися пройняті жахом крики засипуваних, зарілося на вулицях, а Трурль та Кляпавцій, ледве дихаючи, усе гнали далі, поки, нарешті, домчали до великої кам'яної ратуші й умить збігли сходами в глибоке підземелля.

— Ну, тут уже вона нас не дістане, хоч би навіть звалила нам на голову цілу ратушу! — відсапувався Кляпавцій. — Але ж лихий мене підбив сьогодні зайти до твоєї хати... Кортіло мені дізнатися, як твоя робота просувається, ото й маю...

— Тихо! — вигукнув Трурль. — Сюди хтось іде.

Двері до підвалу таки на правду відчинилися, і ввійшов сам міський голова зі своїми радними. Трурль не наважився признатися, через що сталась ця незвичайна й жахлива історія, отож виручив його Кляпавцій. Бургомістр мовчки слухав Кляпавція. Раптом стіни задвигтіли, земля сколихнулася і до підземелля, глибоко укритого під поверхнею, долинув гучний гуркіт від падіння руйнованих мурів.

— Вона вже тут! — заволав Трурль.

— Так, — відповів бургомістр. — І вимагає, щоб ми віддали вас їй, бо інакше вона знищить усе місто...

У цю мить звідкись далеко згори почувся по-металевому гундосий голос:

— Тут десь є Трурль... Я чую Трурля...

— Але ж ви нас не віддасте? — спитав тремтячим голосом той, кого так настирливо домагалася машина.

— Один із вас, котрого звать Трурль, мусить звідси вийти. Другий може залишитися, оскільки машина не конче його вимагає.

— Майте ж милосердя!

— Ми тут безсилі, — відповів міський голова. — Та й зрештою, якби ти, Трурлю, мав тут залишитися, то мусив би відповідати за шкоду, заподіяну місту та його мешканцям. Адже це через тебе машина зруйнувала шістнадцять будинків і поховала під руїнами багато городян. Тільки тому, що ти стоїш перед лицем смерті, відпускаю тебе вільно. Отож іди й не повертайся...

Трурль глянув на обличчя радних і, побачивши там присуд собі, повільно рушив до дверей.

— Стривай! Я йду з тобою! — шарпнувсь Кляпавцій.

— Ти? — зі слабкою надією в голосі обізвавсь Трурль. — Ні... — додав він по хвилі. — Залишайся, так буде краще... Навіщо тобі марно гинути?..

— Ідіотизм! — гарячкував Кляпавцій. — Що це таке, чого це ми маємо гинути? Через ту залізну кретинку? Теж мені причина! Цього замало, щоб стерти з лиця землі двох найвизначніших конструкторів! Ходімо, друже Трурлю! Сміливо!

Підбадьорений цими словами, Трурль побіг услід за Кляпавцієм нагору. На площі не було ані душі. Серед клубів куряви, з яких де-не-де проступали скелети розвалених будинків, стояла, пахкаючи паром,

машина, вища за ратушну вежу. Її геть усю заюшила цегляна кров мурів і запорошив білий порох руйновищ.

— Слухай, — прошепотів Кляпавцій, — вона нас не бачить. Махнім он тією першою вуличкою ліворуч, потім праворуч, а далі навпрямки — недалеко звідси починаються гори. Там ми сховаємося і придумаємо вже щось таке, аби раз і назавжди відбити їй охоту... Біжімо! — заволав він раптом, бо машина в цю мить зауважила їх і кинулася наздоганяти, аж земля задвигтіла навкруги.

Щодоуху біжучи, утікачі вибралися за містечко. Добру милю гнали вони чвалом, чуючи позад себе громохку ходу невблаганного велета.

— Осьде знайома ущелина! — раптом вигукнув Кляпавцій. — Це річище висхлого потоку, що веде в глиб скелястих урвищ. Там багато печер. Поспішімо, машина сюди не дістанеться!

Утікачі мчали під гору, спотикалися і — щоб утримати рівновагу — розмахували руками, та машина трималася все на тій самій віддалі від них. По кам'яних брилах пересохлого річища вони добігли до ущелини між прямовисного бескеття і, помітивши високо вгорі чорний отвір печери, чимдуж подерлися туди. Не зважали на те, що з-під ніг у них випорскувало каміння, яке ледь трималося скелястого громаддя. Великий отвір у скелі з'яв холодом і темрявою. Утікачі швиденько забралися всередину, пробігли ще трохи й аж тоді поставали.

— Ну, тут уже ми в безпеці, — заспокоївся Трурль. — Я вигляну, хочу побачити, де вона застрягла...

— Стережися! — попередив його Кляпавцій.

Трурль обережно підійшов до отвору печери, вихилився і раптом перелякано відсахнувся:

— Вона вилазить на гору! — вигукнув він.

— Не журися, сюди вона нізащо не добереться, — мовив не зовсім певним голосом Кляпавцій. — Ой, що це? Начебто потемніло!..

У цю мить велика тінь затулила небо, яке досі видніло крізь ввійстя печери, й у ньому з'явився бік машини — сталевий, гладенький, густо покритий заклепками. Машина поволі прихилилася до скелі, тим самим щільно закриваючи вихід з печери.

— Ми ув'язнені... — прошепотів Трурль, і голос його тремтів, бо ж навколо була цілковита темрява.

— Ну ми ж і дурні були! — обурено скрикнув Кляпавцій. — Пертися до печери, яку вона може забарикадувати! І як нас на це підбило?!

— А як ти гадаєш, — на що вона розраховує? — помовчавши з хвилину, спитав Трурль.

— На те, що ми захочемо звідси вибратися. Не треба багато думати, щоб це зрозуміти.

Знову запанувала мовчанка. Трурль у суцільному мороці, витягаючи поперед себе руки, навшпиньки підійшов до отвору печери й провів рукою по скелі, поки не торкнувся гладенької і теплої, немовби нагрітої зсередини, металевої поверхні.

— Чую тебе, Трурлю... — загурчав у замкненому просторі залізний голос. Трурль відшарпнувся, тоді примостився на брилі обік приятеля, й обидва якийсь час сиділи нерухомо й мовчки. Нарешті Кляпавцій прошепотів Трурлеві:

— Так ми нічого не висидимо. Нема ради, доведеться почати з нею переговори.

— Це безнадійно, — відповів Трурль. — Але спробуй, може, хоч тебе цілим випустить...

— Ну, на таке я не пристану! — підбадьорив приятеля Кляпавцій і, підійшовши до отвору печери, невидного в темряві, гукнув:

— Агов, ти нас чуєш?

— Чую, — озвалась машина.

— Слухай, я хотів вибачитися перед тобою. Знаєш... Ну, виникло між нами непорозуміння, але ж це, власне, дрібниця. Трурль не мав на думці...

— Я знищу Трурля! — мовила машина. — Але перед тим він муситиме відповісти мені на запитання, скільки буде двічі по два.

— Він відповість, відповість тобі, й то так, що ти будеш задоволена й, безперечно, з ним погодишся. Еге ж бо, Трурлю? — заспокійливо сказав посередник.

— Та вже певно... — ледь чутно промовив Трурль.

— Справді? — сказала машина. — Ну, то скільки ж буде двічі по два?

— Чоти... тобто сім... — ще тихіше відповів Трурль.

— Га, га! Таки не чотири, а сім!

— А бачиш! Сім, ясна річ, сім, завжди було сім! — запобігливо притакнув Кляпавцій. Й обережненько запитав: — То тепер ти вже нас

випустиш?

— Ні. Хай Трурль ще раз скаже, що просить вибачення, а також — скільки буде двічі по два...

— А ти нас випустиш, якщо я скажу? — спитав Трурль.

— Не знаю. Подумаю. Ти не став мені умов. Кажу, скільки буде двічі по два.

— Але ти й правда нас випустиш? — ще напоминався Трурль, хоч Кляпавцій і смикав його за полу, шепотючи на вухо:

— Це ідіотка, ідіотка, не сперечайся з нею, благаю тебе!

— Не випущу, якщо мені не захочеться, — відповіла машина. — Але ти й так скажеш мені, скільки буде двічі по два.

Раптом Трурль скипів.

— О! Я скажу тобі, скажу! — закричав він. — Двічі по два — чотири, двічі по два — чотири, хоч би ти й сторчголов стала, хоч би усі ці гори на порох обернула, хоч би морем подавилася, небо ціле випила, а все 'дно — двічі по два — тільки чотири!

— Трурлю! Ти збожеволів! Що ти кажеш? Двічі по два — сім, ясна пані! Люба машино, сім! СІМ!!! — волав на весь голос Кляпавцій, силкуючись перекричати приятеля.

— Неправда! Чотири! Тільки чотири, від початку й до кінця світу ЧОТИРИ! — аж хрипів, так надривався Трурль.

Несподівано скелю у них під ногами пройняв якийсь гарячковий дрож.

Машина відхилилася від отвору, пропустивши до печери сіренький жмуток світла, й загорлала:

— Брешеш! Сім! Кажу зараз, бо як стукну!

— Ніколи не скажу! — затявся Трурль, так ніби йому було вже однаковісінько.

Цю ж мить зі склепіння печери на голови втікачів посипався камінний град, бо машина взялася всім своїм дев'ятиповерховим тулубом троцяти прямовисну скелясту кручу, раз по раз гатячи в неї. Величезні уламки скель відколювалися від моноліту й з гуркотом котилися в долину.

Печеру сповнили гримотіння ударів і кремінний дим, сталь аж іскри викрещувала зі скелі, — але крізь увесь цей пекельний гуркіт штурму час від часу чути було Трурлів голос, що кричав без угаву:

— Двічі по два — чотири! Чотири!!!

Кляпавцїй намагався був силоміць заткнути йому рота, але, не змігши подолати дужий відпір, мовчки опустився на землю й катулив голову руками. Машина невтомно змагалася, докладаючи пекельних зусиль — здавалося, скелясте склепіння от-от впаде на печерників, розтритить їх і поховає навіки. Й коли вони вже втратили всяку надію, коли печера замість повітря сповнилась їдучим порохом, щось раптом страшенно заскреготіло, повільно розкотився грім — такий гучний, ніби тисячі ковалів загупало молотами, й навіть гучніший, — потім повітря загуло, чорна стіна, що катуляла отвір, щезла, наче її вітром здмухнуло, й у долину посунула лавина величезних скелястих брил. Луна гуркоту, відбиваючись від гір, ще розлягалася долом, коли обидва приятелі підбігли до виходу з печери й, до пояса вихилившись із неї, побачили, що машина лежить потовчена й сплющена обвалом, який сама ж вона й спричинила.

Здоровенний камінь, що стирчав саме посеред дев'яти поверхів машини, розчахнув її мало не навпіл. Кляпавцїй і Трурль обережно спустилися з печери крутим схилом гори, яка ще курилася кам'яним пилом. Щоб добратися до пересохлого річища, їм треба було пройти повз тулуб розпростертої плазом машини — такої великої, як судно, викинуте на берег. Мовчки вони обидва водночас зупинилися перед розчавленим сталевим попереком машини. Машина ледь здригалася, і чути було, як в її нутрощах щось іще крутиться, щораз тихше й тихше погуркуючи.

— Ач, який у тебе ганебний кінець, а двічі по два як було, так і є... — почав Трурль, але тої ж миті машина зашаруділа й невиразно, ледве чутно, пробелькотіла востаннє:

— СІМ.

Потім щось тонко скреготнуло у неї всередині, згори посипалося каміння — і машина завмерла, перетворившись на купу мертвого залізяччя. Конструктори глянули один на одного й, ні словом не озиваючись, рушили назад річищем висхлого потоку.

ВЕЛИКА ПРОЧУХАНКА

Хтось постукав до конструктора Кляпавція, і він, прочинивши двері й вистромивши голову, побачив черевату машину на чотирьох куцих ногах.

— Хто ти така й чого тобі треба? — спитав Кляпавцій.

— Я Машина Для Виконання Бажань, а послав мене тобі в дарунок твій приятель і великий колега, Трурль.

— У дарунок? — здивувався Кляпавцій, почуття якого до Трурля були досить таки двозначними. А особливо не сподобалося Кляпавцієві, що машина назвала Трурля його «великим колегою». — Ну, та гаразд, — хвилину подумавши, вирішив він, — заходь до хати.

Наказав машині стати в кутку біля грубки й, немовби не звертаючи на неї уваги, повернувся до покинутої роботи. Він саме будував банясту машину на трьох ногах. Стояла вона вже майже готова, треба було ще тільки покрити її лаком.

Машина Для Виконання Бажань, трохи помовчавши, озвалася:

— Нагадую про свою присутність.

— А я й не забуваю про це, — відповів Кляпавцій і далі робив своє.

Помовчавши ще часину, машина знов озвалася:

— Можна спитати, що ти робиш?

— Ти що? Машина Для Виконання Бажань чи Машина Для Ставлення Запитань? — мовив Кляпавцій і додав: — Мені треба блакитної фарби.

— Не знаю, чи буде того відтінку, якого ти потребуєш, — відповіла машина, висуваючи через невеличкі дверцятка в череві бляшанку з фарбою. Кляпавцій відкрив бляшанку, мовчки занурив у неї пензель і заходився малювати. До вечора він іще зажадав від машини по черзі наждаку, карборунду, свердел, білої фарби, а також гвинтів, і щоразу машина давала йому те, чого він просив. Надвечір Кляпавцій прикрив споруджуваний прилад шматиною, підкріпився трохи, а тоді сів на триніжку навпроти машини й мовив:

— Побачимо зараз, на що ти здатна. То ти вмієш робити геть усе?

— Не все, але багато що, — скромно відповіла машина. — Чи задовольнили тебе фарби, гвинти й свердла?

— Авжеж бо, авжеж! — відказав Кляпавцій. — Але зараз я побажаю від тебе штуки далеко важчої. Якщо не зробиш її — відішлю тебе назад до твого господаря з подякою і відповідною характеристикою.

— А що ж це за штука? — спитала машина й переступила з ноги на ногу.

— Це Трурль, — пояснив Кляпавцій. — Мусиш створити мені Трурля, достеменно такісінького, як справжній. Щоб одного від другого не можна було відрізнити!

Машина помурмотіла, побрязкала, пошурхотіла й мовила:

— Гаразд, створю тобі Трурля, але поведься з ним обережно, бо це дуже великий конструктор!

— Та звичайно, щодо цього можеш бути спокійною, — відповів Кляпавцій. — Ну, то й де ж цей Трурль?

— Що? Так одразу? Це ж бо неабияка робота! — мовила машина. — На неї треба деяку часину. Трурль — це не гвинтик чи там якийсь лак!

Одначе ж, на подив, машина швидко засурмила, задзеленькотіла, у череві її прочинилися чималі дверцята — й із темних нутроців вийшов Трурль. Кляпавцій підвівся, обійшов його з усіх боків, придивився до нього зблизька, обмацав усього й обстукав, — але не було жодних сумнівів, що це був Трурль, як дві краплі води подібний до оригіналу. Трурль, що вийшов з черева машини, мружив очі від світла, але поза цим тримався цілком звичайно.

— Добридень, Трурлю! — сказав Кляпавцій.

— Добридень, Кляпавцію! Але звідки я тут узявся? — відповів явно здивований Трурль.

— А так от, просто зайшов собі... Давно я тебе не бачив. Як тобі в мене подобається?

— О, вельми, вельми подобається... Що це ти тримаєш там під шматоною?

— Та нічого такого. Може, присядеш?

— Е, вже, здається, пізенько. Темно на дворі — чи не час мені додому?

— Ну, не так швидко, не зразу ж! — заперечив Кляпавцій. — Ходімо перше зі мною до підвалу, побачиш, як це буде цікаво...

— А що ти маєш такого в підвалі?

— Ще нічого не маю, але зараз матиму. Ходімо, ходімо...

Й, поплескуючи Трурля по плечах, Кляпавцій завів його до підвалу. Там Кляпавцій раптом підставив Трурлеві ногу, той упав, а він тоді зв'язав його й давай здоровенним дрючком лупити як Сидорову козу. Трурль верещав щосили, кликав на поміч, то кляв, то просив зглянутися, але все було намарне — ніч стояла глуха й темна, а Кляпавцій товк його далі, аж гучало.

— Ой! Ай! Чого ти мене так б'єш? — волав Трурль, ухиляючись від ударів.

— Бо так мені хочеться, — пояснив Кляпавцій і знову замахнувся. — Цього, друже Трурлю, ти ще не куштував!

І після цих слів загилив його в голову, аж луна пішла, як з порожньої бочки.

— Зараз же пусти мене, а то я піду до короля і розповім, що ти зі мною зробив, і він посадить тебе у в'язницю! — кричав Трурль.

— Король нічого мені не зробить. А знаєш, чому? — мовив Кляпавцій і всівся на лавці.

— Не знаю, — обіззався Трурль, радий, що може трохи віддихатися від лупцювання.

— Бо ти не справжній Трурль. Справжній Трурль сидить у себе вдома, він спорудив Машину Для Виконання Бажань і прислав її мені в дарунок, а я, аби цю машину випробувати, наказав їй зробити тебе. Зараз викручу тобі голову, поставлю у себе під ліжком і стягуватиму чоботи за її допомогою.

— Ти виродок! Навіщо ти хочеш це зробити?

— Я ж тобі казав: бо мені так хочеться. Але годі вже розп'якувати!

Мовивши так, Кляпавцій знову взяв обіруч дрючка, аж це Трурль закричав:

— Стій! Стривай-но! Скажу тобі щось дуже важливе!

— Цікаво мені знати, що ти такого скажеш, аби я передумав стягувати чоботи за допомогою твоєї голови, — відповів Кляпавцій, але Трурля не вдарив. Той закричав тоді:

— Я зовсім не Трурль, зроблений машиною! Я справжній Трурль, найсправжнісінький у світі! Мені лише кортіло дізнатися, що ти робиш такий довгий час, замикаючись у домі на чотири засуви. Ось через це я

збудував машину, сам сховався всередині й наказав занести її до твого дому, як ніби дарунок від мене.

— Глядіть-но, глядіть, яку історійку він вигідавав, і то так хутко! — мовив Кляпавцій і, вставши, взявся за грубший кінець дрючка. — Не випручуйся, я бачу твої брехні наскрізь. Ти Трурль, зроблений машиною, вона виконує усі бажання, завдяки їй я дістав гвинти, білу фарбу, а також і блакитну, а так само й свердла та інші речі. Якщо вона спромоглася зробити все це, мій голубе, то спромоглася й тебе зробити!

— Та я мав усе це наготовлене в нутрощах машини! — закричав Трурль. — Хіба ж важко було передбачити, чого ти можеш потребувати під час праці! Йй-богу, я правду кажу!

— Якби ти казав правду, то це означало б, що мій приятель, великий конструктор Трурль — звичайнісінький ошуканець, у що я ніколи не повірю! — відповів Кляпавцій. — Ото маєш!

І, розмахнувшись, уперіщив Трурля межі плечі.

— Це за те, що набріхуєш на мого приятеля Трурля.

— Ото й іще маєш!

І доклав з другого боку. Потім бив його ще й ще й так його молотив і товк, аж сам зморився.

— Піду посплю трохи, відпочину, — мовив він на пояснення і відкинув дрючка. — А ти почекай тут, я незабаром повернуся...

Тільки-но він одійшов, як по всій хаті розляглося його хропіння, а Трурль почав звиватися в мотузках, поки не стало трохи вільніше, й тоді порозв'язував на собі вузли, тихенько вибрався з підвалу, вліз до нутра машини й чимдуж подався у ній додому. А Кляпавцій, сміючись нишком, дивився з горішнього віконця на його втечу.

Назавтра Кляпавцій прийшов із візитом до Трурля. Господар впустив його досередини, зустрівши понурою мовчанкою. У хаті панувала півсутінь, але це не завадило кмітливому Кляпавцієві спостерегти, що тулуб і голова Трурля мають сліди добрячої прочуханки, якої він завдав йому, хоч Трурлеві довелося досить-таки попрацювати, виклепуючи собі тіло й випростуючи заглибини від ударів.

— Чого ти такий набурмосений? — весело спитав Трурля Кляпавцій. — Я прийшов подякувати тобі за твій гарний подарунок,

шкода тільки, що коли я спав, він утік, кинувши двері відчиненими — так, наче йому п'яти горіли!

— Щось мені здається, ти не так скористався з мого подарунка, як годилося б, якщо не сказати більше! — вибухнув Трурль. — Можеш себе не утруднювати, машина розповіла мені все, — додав він зі злістю, побачивши, що Кляпавцій розтуляє рота. — Ти наказав їй зробити мене, мене самого, а тоді підступно заманив дублікат моєї особи до підвалу й там немилосердно відлупцював його! Й після такої зневаги до мене, після такої подяки за розкішний подарунок ти ще насмілюєшся, ніби нічого не сталося, заявлятися до моєї хати? Що ти маєш мені сказати?

— Я зовсім не розумію твого гніву, — відповів Кляпавцій. — Це правда, я наказав машині зробити твою копію. Кажу тобі, вона була досконала — мене просто подив узяв, коли я її побачив. А щодо биття, то машина трохи вже переборщила — я лише стусонув там кілька разів отого штучного Трурля — хотів пересвідчитися, чи міцно збудований. Ну, й мені також було цікаво, як він на це зреагує. Виявилось, що він надзвичайно спритний. Умить вигідавав цілу історійку, буцімто це не машина, а ти сам у власній подобі, а коли я не поймав цьому віри, став присягатися, що розкішний дарунок — ніякий не дарунок, а звичайне ошуканство. Ну, то ти розумієш, щоб захистити твою честь, честь мого приятеля, я за такі ганебні наклепи мусив уже дати йому доброго чосу. Але при тім я переконався, що в нього неабиякий розум, бо він не тільки фізично, а й духовно схожий був на тебе, мій любий. Воістину ти, Трурлю, великий конструктор — оце лише я й хотів тобі сказати, тільки задля цього я й прийшов до тебе так рано.

— Он як! Ну, тоді інша річ, — відповів Трурль, трохи вже вгамувавшись. — Воно, правда, повівся ти з Машиною Для Виконання Бажань усе-таки не найкраще, але хай уже...

— Ага, між іншим, хотів тебе ще спитати, — що, власне, ти зробив з тим штучним Трурлем? — невинним тоном мовив Кляпавцій. — Чи не міг би я його побачити?

— Та він був просто оскаженів від люті! — відповів Трурль. — Погрожував, що, причаївшись за великою скелею біля твоєї хати, розчерепить тобі голову. Й аж до очей мені підстрибував, коли я пробував його заспокоїти. А вночі заходився плести на тебе, мій

любий, дротяні тенета й зашморги. Я, правда, вважав, що ти образив мене в його особі, але, оскільки ми давні приятелі, повинен був якось усунути небезпеку, яка загрожувала тобі — адже він мало не до сказу доходив. Тим-то, не бачивши іншої ради, я розібрав його до останньої детальки...

Кажучи це, Трурль ніби ненароком трутив ногою розкидані долі рештки якихось механізмів.

Побалакавши отак, Трурль і Кляпавцій тепло розпрощалися й розійшлися як щирі друзі.

Відтоді Трурль тільки й мав клопоту, що розповідати кожному всю цю історію: як він подарував Кляпавцієві Машину Для Виконання Бажань, як той негарно повівся з нею, наказавши їй зробити копію Трурля, а тоді відлупцював її, як цей чудово зроблений машиною Трурлів двійник доклав чималих зусиль і врешті спромігся викараскатися зі скрути, тільки-но втомлений Кляпавцій уклався спати, і як він сам, Трурль, розібрав на кавалки штучного Трурля, коли той повернувся до його домівки; й вчинив так він, Трурль, тільки заради того, щоб уберегти свого приятеля від помсти побитого. Й доти Трурль розповідав це, й розхвалював себе, й гордо надимався, і кликав у свідки Кляпавція, аж доки вість про цю дивну пригоду донеслася до королівського двору й там уже ніхто не мовив про Трурля інакше, як тільки з найбільшим подивом, хоча ще донедавна скрізь називали його Конструктором Найдурніших Мислячих Машин на світі.

А Кляпавцій, коли прочув, що сам король щедро обдарував Трурля і відзначив його Орденом Великої Пружини та Геліконідною Зіркою, заволав на весь голос:

— Як це так? Ото за те, що мені вдалося його обіграти, розкрити всі його підступи та хитрощі, коли я так спустив йому шкуру, що він мусив потім клепати й латати себе й покривлені ноги випростувати, за те, що, спіймавши облизня, він дав уночі драла з мого підвалу, — то за все те він купається тепер у розкошах, і ніби цього мало, — король нагороджує його ще й орденом? О світе, світе...

І, страшенно розгніваний, повернувся Кляпавцій додому, щоб замкнутися там на чотири засуви. Бо збудував він таку саму Машину Для Виконання Бажань, як і Трурль, тільки що той свою скінчив раніше.

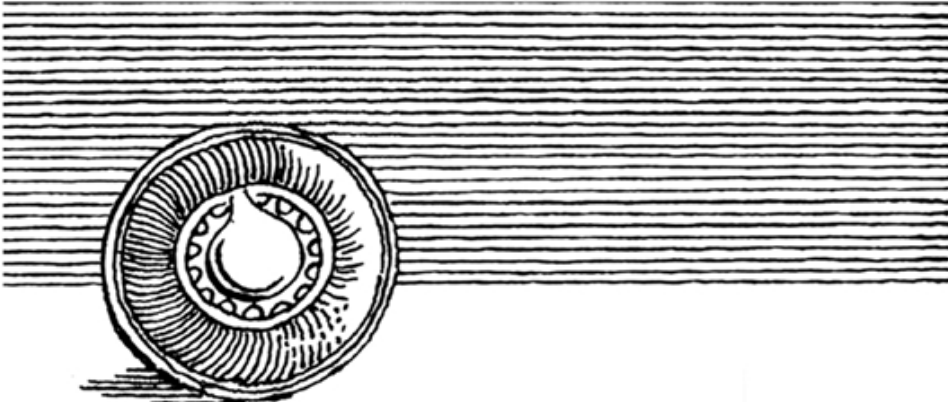
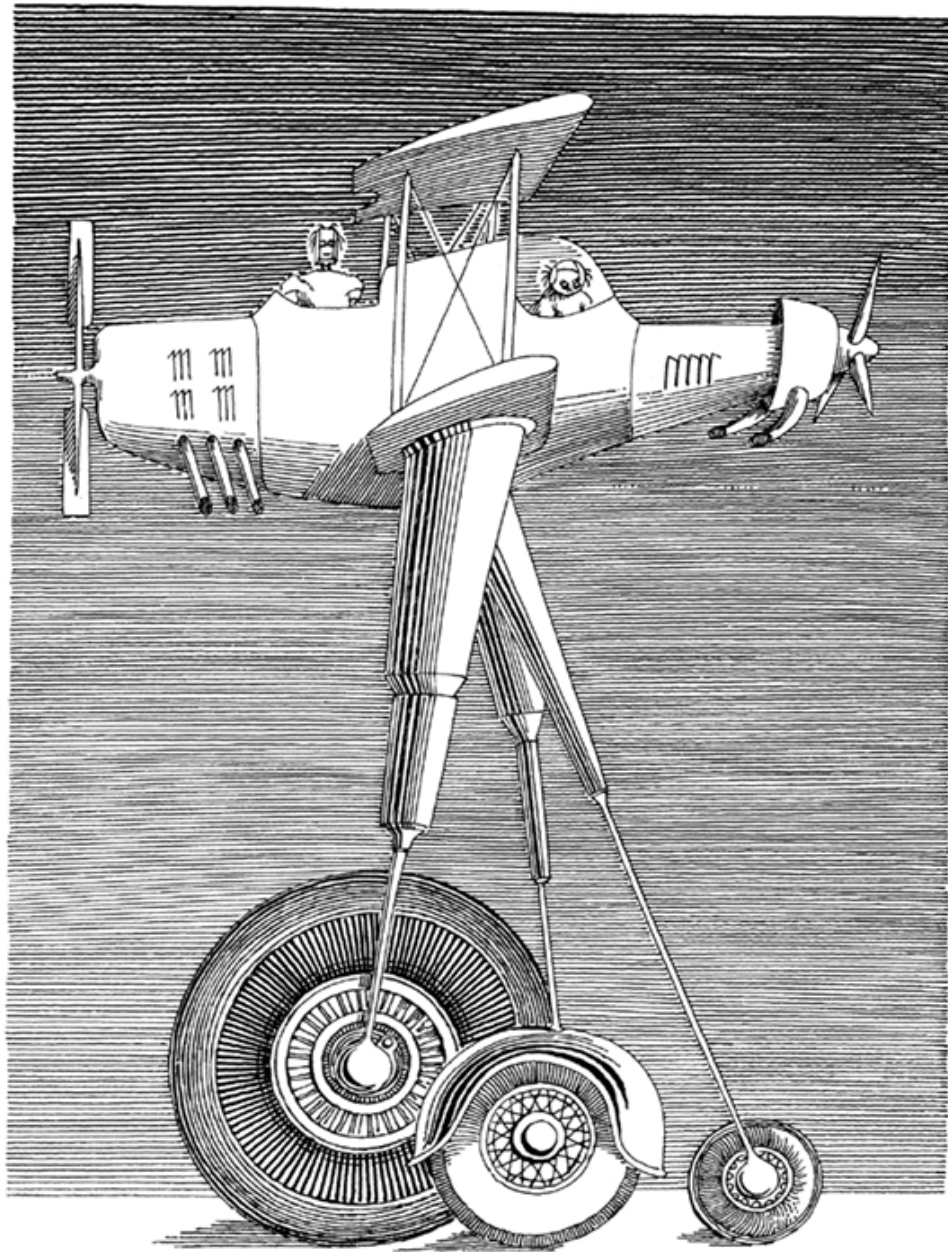
СІМ ВИПРАВ ТРУРЛЯ І КЛЯПАВЦІЯ

Виправа перша, або Гарганціянова пастка

Коли Космос ще не був так розпорядкований, як тепер, а всі зірки виструнчувалися низками, так що легко їх можна було полічити зліва направо чи згори донизу, причому більші та блакитніші групувалися осібно, а менші й прижовклі, як тіла другорядні, було позапихано в кутки, коли в світовому просторі годі й сліду було знайти від якогось там пилу, пороху чи туманистого дрантя, — за тих добрих давніх часів панував звичай конструкторам, які мали Диплом Постійної Всемогутності з відзнакою, вирушати час від часу в подорожі й нести далеким народам добру пораду та допомогу. Отож згідно з тою традицією випало податися в мандрівку й Трурлеві з Кляпавцієм, для яких творити чи гасити зірки було все 'дно, що насіння лузати. Коли пройдений шлях був уже таким великим, що в них стерлася остання згадка про рідне небо, вони побачили перед собою планету, не завелику й не замалу, а саме доречну, з одним-єдиним континентом. Її ділила навпіл червона смуга; усе ліворуч від неї було жовте, а все праворуч — рожеве. Це наштовхнуло Трурля й Кляпавція на думку, що перед ними дві суміжні держави, й постановили вони порадитися, перше ніж сідати.

— Коли вже тут дві держави, — сказав Трурль, — буде справедливо, якщо ти підеш в одну, а я в другу. Й ніхто не буде скривджений.

— Гаразд, — повів Кляпавцій, — але що чинити, коли від нас зажадають військових засобів? Таке трапляється.

— Звісно, можуть домагатися зброї, навіть дивовижної, — погодився Трурль. — Одначе покладімо рішуче їм відмовити.

— А як гвалтом вимагатимуть? — не вгавав Кляпавцій. — І таке буває.

— Що ж, перевіримо, — відказав Трурль і ввімкнув радіо, звідки одразу ж бухнула брава військова музика.

— У мене ідея, — мовив Кляпавцій, вимикаючи радіо. — Ми можемо вдатися до рецепту Ґарґанціяна. Що скажеш на це?

— Ох, той Ґарґанціянів рецепт! — вигукнув Трурль. — Ніколи не чув, аби хто ним користався. Проте можна й спробувати, чом би й ні?

— Кожен із нас має бути готовим застосувати його, — підсумував Кляпавцій. — Але, безперечно, мусимо зробити це обидва, інакше все скінчиться для нас погано.

— Та то все дурниці, — одмовив Трурль, вийняв з-за пазухи золоту скриньку й розкрив її.

Усередині на оксамиті лежали дві білі кульки.

— Візьми одну, а друга залишиться в мене, — сказав Трурль. — Щовечора ти оглядатимеш свою кульку, й коли вона порожевіє, то це буде знак, що я скористався з поради. Тоді й ти зробиш так само.

— Отже, домовилися, — сказав Кляпавцій і сховав кульку.

По тому вони приземлилися, обнялися і кожен пішов у свій бік.

Державою, до якої потрапив Трурль, правив король Потворик. Це був мілітарист із діда-прадіда й до того ж скнара просто-таки космічний. Аби зменшити видатки, він скасував усі карі, опріч найголовнішої. Найулюбленішим його заняттям було ліквідовувати зайві установи. А відколи він скасував посаду ката — кожен стратенець мусив сам позбавляти себе життя або, у разі виняткової королівської ласки, за допомогою найближчих своїх родичів. Мистецтва він підтримував тільки ті, що не вимагали витрат, як-от хорова декламація, гра в шахи та військова гімнастика. Узагалі військове мистецтво цінував він надзвичайно, бо ж виграна війна дає добрячий зиск; але, з другого боку, до війни можна як слід підготуватися лише за миру, тим-то король хоча й помірковано, але дотримувався його. Найбільшою реформою Потворика було удержавлення державної зради. Сусідня держава засилала до нього шпигунів, отож монарх утворив Міністерство Запроданця, або Коронного Зрадька, яке через своїх

урядовців за щедру плату продавало ворожим агентам державні таємниці; ті агенти, які не забували про власну кишеню, радніше купували застарілі відомості, бо ті коштували дешевше.

Підданці Потворика вставали рано, поводитися лагідно й облягалися пізно, бо багато працювали. Вони робили кошики для окопів і гаті, а також зброю та доноси. Щоб держава не розлетілася від надміру останніх, як то було сталося багато сот літ тому за Бардзолімуса Стоокого, той, хто робив забагато доносів, сплачував спеціальний податок за розкіш. Отож і трималися доноси на розважливому рівні.

Потрапивши на двір Потворика, Трурль запропонував йому свої послуги, й король, як того й слід було чекати, зажадав од нього створення потужної військової зброї. Трурль попросив три дні на роздуми, а коли прибув до призначеного йому затишного помешкання, оглянув ту кульку в золотій скриньці. Була вона біла, та поки він дивився на неї, почала потроху рожевішати.

— Ого! — сказав він собі. — Треба братися за Гарганціяна! — й одразу ж узявся до таємних нотаток.

Кляпавцій тим часом перебував в іншій країні, де володарював могутній король Мегерик. Там усе було зовсім по-іншому, ніж у Потворії. І цей монарх жадав військових походів, і він теж витрачався на озброєння, але робив це мудро, бо королем був без міри щедрим, і над усе його заповняло мистецтво. Кохався король той у мундирах і золотих шнурах, в лампасах і кутасах, в аксельбантах, у порт'єрах з дзвіночками, у латах та еполетах. Був він і справді дуже вразливим: щоразу, коли спускав на воду нового панцерника, весь аж тремтів. Щедро тратив він гроші на батальне малярство, платив при цьому з патріотичних міркувань, залежно від кількості вбитих ворогів. А тому на панорамах, що їх безліч було в королівстві, громадилися до неба гори ворожого трупу. У щоденному житті він поєднував абсолютизм з освіченістю, а суворість із великодушністю. Щороку в річницю свого вступу на трон він вводив реформу. То велів уквітчати всі гільйотини, то змастити їх, аби не скрипіли, а то позолотити катівські мечі, водночас не забуваючи наказати, щоб їх вигострили в інтересах гуманності. Натуру він мав широку, але марнотратства не схвалював, тому спеціальним декретом нормалізував усі коли, палі, гайки, диби та кайдани. Екзекуції неблагонадійних, — зрештою, не

часті, — проводилися гучно й пишно, з військовим парадом, духовною насолодою і побожністю, посеред вишикуваних карет з лампасами й помпонами. Мав також той ясний монарх теорію, що її втілював у життя, і була то теорія загального щастя. Адже відомо, що людина не тим сміється, що весела, але тим весела, що сміється. Коли всі кажуть, що все чудово, враз і настрій випогоджується. Підданці Мегерикові були зобов'язані — ясна річ, для свого ж таки добра — повторювати вголос, що «ся мають пречудово», а колишню, не зовсім ясну формулу вітання «День добрий!» король замінив кориснішою: «Як добре!», причому дітям до чотирнадцяти років дозволялося говорити: «Гу-га!», а старим — «Добре як!».

Мегерик радів, спостерігаючи, як міцніє дух народу, коли, проїжджаючи вулицями в кареті, на кшталт панцерника, бачив людські натовпи, що вітали його, й він ласкаво поздоровляв їх порухом монаршої руки, а люди один з-перед одного гукали: «Гу-га!», «Добре як!» і «Чарівно!». Був він, зрештою, вельми демократичних нахилів. Дуже любляв перекинутися кількома вояцькими словами зі старими ветеранами, що бували й на коні, й під конем, жадав бойових історій, які розповідалися на бівуаках, і частенько під час аудієнції, що давав тому чи іншому чужинецькому сановникові, тріснувши себе ні сіло ні впало булавою по коліну, зіпав: «Наша зверху!» — або: «Ану лупніть мені в цей панцерник!» — чи: «А хай мене куля вцілить!». Бо ж нічого він так не обожнював і ні в чому так не кохався, як у вітчизняній силі й мужності, у пирогах на горілці з порохом, у сухарях і зарядних ящиках, а також у картечі. Тому, як поймав його смуток, він велів, щоб перед ним дефілювали полки, співаючи: «Наше військо з гвинтівками», «Ідем на смерть — хоч круть, хоч верть» або давню коронну «А ми слідом за корнетом гайда ристю на багнети». Й наказав він, коли помре, то щоб стара гвардія заспівала йому над труною його улюблену пісню — «Спрацьований робот в іржі потопає».

Кляпавцій не відразу дістався до двору великого монарха. У тій місцевості, куди він спершу потрапив, скільки не стукав він у різні двері, так йому ніхто й не відчинив. Урешті помітив він на зовсім безлюдній вулиці мале дитинча, яке підійшло до нього й тоненько пропищало:

— Купите, пане? Дешево продам.

— Може, й куплю, але що? — запитав здивований Кляпавцій.

— Державну таємничку, — відповіло дитинча, показуючи з-під поли льолі крайчик мобілізаційного плану. Кляпавцій здивувався ще дужче й мовив:

— Ні, дитинко, мені цього не треба. Скажи краще, де тут живе який-небудь староста?

— А навіщо панові штарошта? — спитало шепелявлячи дитя.

— Хочу з ним поговорити.

— Сам на сам?

— Може, й сам на сам.

— Панові треба агента? То вам у пригоді став би мій тато. І надійний, і недорого візьме.

— Покажи ж мені того тата, — сказав Кляпавцій, бачивши, що інакше він з тої розмови не виплутається.

Дитинча завело його до однієї хати. Посередині, при лампі, хоч надворі був білий день, сиділа вся родина — сивий дідусь у кріслі-гойдалці, бабуся, яка плела на дротах панчохи, й цілий гурт дорослого їхнього потомства, кожне при своїй роботі, як то звичайно в домі. Ледве Кляпавцій переступив поріг, як усі схопилися й кинулися на нього, — дроти виявилися кайданами, лампа — мікрофоном, а бабуся — начальником місцевої поліції.

«Певно, якесь непорозуміння», — подумав Кляпавцій, коли його запроторили до льоху, перед тим ще й натоквши боки. Він терпляче чекав цілу ніч, бо нічого більше не міг удіяти. Світанок посріблів павутиння на кам'яних стінах і поіржавілі рештки давніших в'язнів; по якімось часі Кляпавція відвели на допит. Виявилося, що й селище, й хати, й дитина — все підставне й у такий ото спосіб пошивали в дурні ворожих агентів. Судовий процес Кляпавцієві не загрожував, бо злочин був замалий. За спробу контакту з батьком-запроданцем йому належалась гільйотинація третього ступеня, оскільки місцева адміністрація в цьому бюджетному році вже витратила кошти на перекуп ворожих шпигунів. Кляпавцій жодної державної таємниці собі купити не хотів, хоча його й намовляли; бо, попри все, бракувало йому найважливішого — грошей. Він усе своєї провадив; офіцер, що його допитував, не йняв тому віри, — а навіть якби й захотів він звільнити в'язня, то це було не в його компетенції. Тож справі дали хід,

а Кляпавція тим часом взяли на тортури, більше зі службового обов'язку, аніж з сутої потреби. За тиждень справа повернула на краще: виправдавши, його вислали до столиці, а там він, проінструктований у приписах двірського етикету, сподобився честі особистої аудієнції в короля. Одержав він навіть сурму, бо кожен громадянин сповіщав про своє прибуття в урядові місця, як також і про вибуття звідти, звуком сурми, а службова запопадливість повсюдно в державі тій була така, що без будника-сурми й на схід сонця не зважали.

Мегерик, як і слід було чекати, зажадав од нього нової зброї; Кляпавцій пообіцяв виконати це жадання монарше й запевнив, що мета його — зробити переворот у військовій справі.

— Яка, — запитав він передусім, — армія непереможна? Та, що має кращих полководців і дисциплінованіших солдатів. Полководець наказує, а солдат слухається, тому перший має бути розумний, а другий — дисциплінований. Одначе кожній мудрості, навіть військовій, — є своя межа. Найгеніальніший полководець і той може натрапити на рівного собі. Може також полягти на полі бою і осиротити своє військо або й чогось гіршого накоїти. Бо хіба ж не є небезпечною низка огрубілих в боях штабістів, яким бойова слава так ударила в голову, що вони починають зазіхати на трон? І чи не постраждали від того численні королівства? Отож-бо виходить, що полководці — це тільки зло, й справа стоїть так, аби це зло ліквідувати. Далі — дисциплінованість армії полягає в тому, щоб вона точно виконувала накази. Ідеалом військового статуту є така армія, що з тисячі грудей робить одні, з тисячі думок — одну думку й волю. Цьому служать уся армійська дисципліна, муштра, маневри й вправи. Тим-то така армія, котра б діяла достоту, як один муж, і сама собі була творцем та реалізатором стратегічних планів, здається недосяжною метою. Хто ж є утіленням такого ідеалу? Тільки одна особа. Бо нікого так не слухаєшся, як самого себе, й ніхто так охоче не скоряється командам, як той, хто сам собі дає ці команди. Крім того, одна особа не може розбігтися врзнобіч, не може не послухатися самої себе або ремствувати на саму себе. Отже, справа в тому, щоб той послух, оту любов до самого себе, що притаманна індивідові, зробити властивістю тисячних лав. Як це вчинити?

Тут Кляпавцїй заходився викладати заслуханому королеві прості, як і все геніальне, ідеї доктора Гарганціяна.

— Кожному призовникові, — пояснював він, — вкручується спереду вилка, а ззаду розетка. За наказом «Ввімкнись!» — штепселі вскакують у розетки, й там, де хвилину тому була собі юрма цивільників, з'являється загін ідеального війська. Коли окремі розуми, що досі займалися позаказармовими дурницями, переймаються єдністю суто військового духу, не тільки автоматично виникає дисципліна, сенс якої у тому, що вся армія чинить спільне, бо є одним духом у мільйонах тіл, але разом з'являється й мудрість. А та мудрість прямо пропорційна до чисельності. Чота посідає розум сержанта; рота — розумна як штабс-капітан, батальйон — як дипломований полковник, а дивізія, навіть її резерв, варта всіх стратегів, укупі взятих. У такий спосіб можна створити з'єднання просто надгеніальні. Виданих наказів їм годі не виконати, бо хто ж не слухає самого себе? Таким чином кладеться край різним фанаберіям і вибрикам окремих осіб, залежності від випадкових обдаровань командувачів, їхнім взаємним заздощам, суперництву, конфліктам. Загони, раз так об'єднані, уже не варто роз'єднувати, бо це не дасть нічого, крім розгардіяшу. Армія без вождів — сама собі вождь, — ось моя ідея! — так закінчив Кляпавцїй свою промову, що справила велике враження на короля.

— Іди, вашмосць, відпочинь, — сказав нарешті монарх, — а я пораджуся зі своїм генеральним штабом.

— Ох, не чинить цього, Ваша Королівська Величносте! — хитро заволав, удаючи переляк, Кляпавцїй. — Так само вчинив цісар Турбулеон, а його штаб, боронячи власні посади, відкинув проект, після чого сусід Турбулеонів, король Емалій, напав з реформованою армією на цісареву державу й перетворив її на попіл, хоч сили мав восьмикрат слабші!

Після цих слів подався він до визначених йому апартаментів й оглянув кульку, що була червоною, мов бурячок, з чого він зрозумів, що Трурль у короля Потворика діяв так само, як і він.

Невдовзі сам король доручив Кляпавцїєві переробити одну роту піхоти. Реконструйований загінчик, з'єднавшись уміть в єдине ціле, крикнув: «Бий-убий!» — і, скотившись з пагорка на три озброєні до

зубів королівські кірасирські ескадрони, що ними командувало аж шестеро викладачів Академії Генерального Штабу, розтрощив їх до цурки. Дуже засмутилися усі маршали, великі й польні, генерали й адмірали, яких король негайно погнав на пенсію. А сам монарх, переконавшись, що реформа Кляпавцієва це й справді переворот у військовій справі, доручив йому реорганізувати всю армію.

Й ось рушнично-електричні заводи вдень і вночі почали виробляти вагони штепселів, які вкручувано там, де належить, по всіх казармах. Кляпавцій їздив інспектувати залогу за залогою, одержавши від короля купу орденів; а Трурль, який розгорнув таку саму діяльність у Потвориковій державі, мусив був через відому всім ощадність цього монарха вдовольнитися пожиттєвим титулом Великого Запродавця Вітчизни. Обидві держави готувалися до військових дій. У мобілізаційній лихоманці рихтували як звичайну, так і ядерну зброю, начищуючи від світання до смеркання гармати й атоми, щоб блищали згідно зі статутом. Конструктори, яким, власне кажучи, уже нічого було робити, взялися крадькома пакувати манатки, аби зустрітися, як прийде пора, у домовленому місці, біля корабля, полишеного в лісі.

Тим часом дивні дива діялися в казармах, особливо в піхоти. Роти тепер уже не вчилися муштри й не потребували обліку, щоб знати, скільки їх є: бо ж не плутає правої ноги з лівою той, хто має тільки дві, й нічого йому рахувати, щоб пересвідчитися, що він один. Любо було дивитися, як ці нові частини марширували, як виконували «Наліво рівняйсь!» і «Струнко!». Проте після вправ між ротами починалися розмови: крізь відчинені вікна казарми долинали вигуки наввипередки про поняття відносної істини, про судження аналітичні та синтетичні або про буття як таке, бо колективна мудрість доскочила й цього. Осягнуто власним розумом і засади філософії. Один саперний батальйон навіть скотився до чистого соліпсизму, проголосивши, що, крім нього, нічого реального не існує. Оскільки з цього випливало, що немає ні монарха, ані супротивника, то цей батальйон довелося нишком розформувати по інших ротам, що стояли на позиціях епістемологічного реалізму. Десь тоді ж таки в державі Потвориковій шоста десантна дивізія перейшла від військових вправ до містичних і, занурившись у споглядання, мало не потонула в струмку. Зрештою, ніхто не знає, як там було насправді, досить того, що саме в цей час

проголошено війну — й полки, брязкаючи залізом, почали з обох сторін підступати до кордону.

Закон доктора Гарганціяна діяв із невблаганною закономірністю. Коли військові частини об'єднувалися в одну, пропорційно зростала й естетична вразливість, досягаючи максимуму в масштабі дивізії, тому колони такої могутньої сили легко заганялися на бездоріжжя за якимось метеликом, а коли моторизований корпус імені Бардзолімуса підійшов під ворожу фортецю, яку належало взяти штурмом, то план нападу, розроблений уночі, виявився лише прекрасним малюнком цієї фортеці, до того ж виконаним в абстракціоністській манері, що геть суперечила військовим традиціям. В масштабі артилерійських корпусів проявлялися головним чином найскладніші філософські проблеми; разом з тим через неухважність, притаманну особистостям геніальним, ті великі частини полишали де попало зброю і важкий рихтунок, зовсім забуваючи, що йдуть вони на війну. Що ж до цілих армій, то їхній духовний світ було заповнено безліччю комплексів, як то звичайно буває у надзвичайно обдарованих особистостей. Тим-то довелося кожному армію додатково постачити спеціальною моторизованою психоаналітичною бригадою, яка в поході вживала відповідних заходів. Тим часом під невтишні звуки литаврів обидві армії поволі займали вихідні позиції. Шість полків штурмової піхоти, з'єднавшись із бригадою гаубиць і батальйоном запасу, склали, коли до них ще підключили езекуційну чоту, «Сонет про таємницю буття», і це під час нічного маршу на позицію. По обидва боки почалося якесь замішання; вісімдесятий корпус кричав, що вкрай необхідно визначити врешті поняття «ворог», бо воно, либонь, чи не обтяжене логічними суперечностями, а може, й загалом безглузде.

Парашутні війська намагалися алгоритмізувати навколишні села, лави стикалися одна з одною, аж обидва королі мушили посилати флігель-ад'ютантів і надзвичайних кур'єрів, щоб навести лад у війську. Проте кожен із них, як тільки підлітав, зупиняв коня і підключався до відповідного корпусу, щоб довідатися, звідки таке безладдя, умить віддавав свій дух корпусному духові, й залишалися тоді королі без ад'ютантів. Свідомість виявлялася страшною пасткою, у яку можна увійти, але вийти з якої зась. На очах самого Потворика його кузен, великий князь Дербульйон, прагнучи підбадьорити військо, підімчав

до рядів і тільки-но підключився, як зразу духом улився і злився — і його вже не стало.

Укмітивши, що справа кепська, хоч невідомо чому, Мегерик кивнув дванадцятьом персональним сурмачам. Кивнув своїм і Потворик, що стояв на командному пагорбку. Сурмачі приклали бронзу до вуст, і з обох сторін заграли сурми, даючи знак до бою. На той протяглий сигнал ворожі армії остаточно з'єдналися. Грізний залізний брязкіт замкнутих контактів полетів з вітром на майбутнє бойовисько — й замість тисяч бомбардирів і канонірів, націлячів і набивачів, гвардійців й артилеристів, саперів, жандармів та командирів постали два велетенські духи, що мільйоном очей подивилися один на одного крізь широку рівнину під білими хмарами, й запала хвиля цілковитої тиші. Бо по обидва боки дійшло до знаменитої кульмінації свідомості, яку з математичною точністю передбачив великий Гарганціян. Отож, перейшовши певну межу, військовість, як стан локальний, обернулася на цивільність, і це тому, що Космос за своєю природою безумовно цивільний, а духи обох військ якраз сягнули космічних вимірів. І хоча зверху й виблискували сталь, панцири, картеч і смертоносні вістря, — усередині хвилювався подвійний океан зневажливої безтурботності, всеосяжної доброзичливості й досконалого розуму. Стоячи на лісогорах, поблискуючи сталлю на сонці, під безперервний барабанний дроб — обидві армії посміхнулися одна одній. Трурль з Кляпавцієм саме ступили на борт свого корабля, коли відбулося те, чого вони так жадали: на очах почорнілих від сорому й люті королів обидва війська відкашлялися, взяли під руки й пішли на прохідку, зриваючи квіти під похмурим небом на полі, де так і не судилося звершитися битві.

Виправа перша «А», або Трурлів Електрибалт

Аби уникнути всіляких претензій і непорозумінь, мусимо пояснити, що була це, принаймні в прямому розумінні, подорож у нікуди. Бо Трурль тривалий час не виїздив зовсім з дому, якщо не брати до уваги перебування у лікарнях, а також короткі поїздки на планетоїд. І все ж у глибокому й вищому розумінні то була одна з найдальших, аж до

самих меж можливого, виправ, до якої будь-коли вдавався цей знаменитий конструктор.

Сталося якось так, що Трурль сконструював лічильну машину, здатну виконувати одну лиш операцію, а саме: вона множила тільки два на два, та й то помилялася. Як про це оповідалося в іншому місці, машина та була дуже амбітною, і суперечка її зі своїм творцем мало не скінчилася трагічно для нього. Від того часу Кляпавцій не давав Трурлеві спокою, і так і сяк беручи його на кпини, аж той нарешті заповзявся собі сконструювати машину, що складатиме вірші.

Для цього зібрав Трурль вісімсот двадцять тонн кібернетичної літератури та дванадцять тисяч тонн поезії і заглибився в студії. Коли йому приїдалася кібернетика, він перекидався на лірику й навпаки. За якийсь час Трурль зрозумів, що збудувати саму машину — це звичайнісінька іграшка, порівняно з її програмуванням. Програму, закладену в голові звичайного поета, створила цивілізація, у якій він народився; цій цивілізації передувала інша, що своєю чергою виникла на тлі ще ранішої, і так до самого початку Всесвіту, коли ото інформації про прийдешнього поета десь безладно кружляли в ядрі первісної туманності. Тим-то, щоб запрограмувати машину, треба було повторити якщо не весь Космос від початку, то бодай добрячу його частину. Кожен інший на Трурлевому місці, безперечно, відмовився б від цього завдання, але завзятий конструктор і не думав відступати. Спершу він сконструював машину, що моделювала хаос, й електричний дух витав у ній над електричними водами, відтак додав параметр світла, далі — пратуманності й так помалу наближався до першого льодовикового періоду; а все це стало можливим тому, що його машина за п'ятимільярдovu частку секунди моделювала сто септильйонів подій у чотирьохстах октильйонах місць одразу; а коли хтось гадає, що Трурль десь схибив, нехай сам перевірить усі обрахунки. Отож конструктор змоделював зародки цивілізації, кресання кременю й дублення шкір, ящурів і потопи, чотириногих і хвостатих, потім пралюдину, яка породила звичайну людину, а та започаткувала машину, й так це йшло еонами й тисячоліттями, у шумі електричних вирів та струмів. А коли машина-моделіст ставала затісною для наступної доби, Трурль приладнував до неї прибудову, аж нарешті з тих прибудов постало ніби ціле містечко переплетених

дротів та ламп, так що сам дідько не зміг би розібратися в тому лабіринті. Трурль, однак, якось там ураджував собі, й тільки двічі довелось йому переробити: раз, на жаль, мало не від самого початку, коли вийшло, що Авель убив Каїна, а не Каїн Авеля (бо перегорів запобіжник в одному з електроланцюгів); удруге мусив повертатися усього лише на триста мільйонів років назад, до середини мезозойської доби, коли замість прариби, з якої походить праящур, з якого походить прассавець, з якого походить прамавпа, з якої походить пралюдина, сталося щось таке чудернацьке, що замість первісної людини він одержав паперового змія. Либонь, чи не якась муха впала в машину й струснула суперскопичний функціональний вимикач. А поза тим усе йшло на диво добре. Було змодельовано античність, і середньовіччя, і часи великих революцій, так що іноді уся машина аж здригалася, а лампи, що моделювали найважливіші досягнення цивілізації, треба було поливати водою і обкладати мокрими ганчірками, щоб їх не розірвало, бо поступ, модельований у такому темпі, заледве не потрощив їх. Дійшовши до кінця двадцятого сторіччя, машина почала спершу вібрувати навскіс, а потім труситися упродовж невідомо чому, й Трурль тим дуже занепокоївся — він навіть приготував певну кількість цементу та клямр на випадок, якби вона почала розвалюватися. На щастя, якось усе обійшлося; машина проскочила через двадцяте сторіччя і далі помчала рівніше. Відтак нарешті з'явилися, кожна по п'ятдесят тисяч років, цивілізації досконалих розумних істот, з яких походив і Трурль. І падала в резервуар шпуля змодельованого історичного процесу; а було цих шпуль стільки, що скільки б не дивився крізь бінокль із верхівки машини, не побачив би кінця-краю цій лавині; й усе це заради того, щоб вибудувати якогось там римотворця, хай навіть і пречудового! Але такі вже наслідки наукового запалу. Насамкінець програми таки були готові, й тепер належало вибрати з них найсуттєвіше. Інакше навчання електропоета тривало б багато мільйонів років.

Два тижні закладав Трурль для свого майбутнього електропоета загальні програми; потім налаadowував логічні, емоційні та семантичні контури. Хотів уже був запросити Кляпавція на проби, але передумав і пустив машину спершу сам. Вона виголосила негайно звіт про полірування кристалографічних шліфів до початкового курсу малих

магнітних аномалій. Тоді конструктор послабив логічний і підсилив емоційний контур. Машина спочатку видала гикання, потім серію плачів і наостанок із превеликим зусиллям пробелькотіла, що життя — жахливе. Він підсилив семантику й зробив приставку волі. Тепер машина заявила, що віднині конструктор у всьому має її слухатися, і наказала добудувати собі ще шість поверхів над уже готовими дев'ятьма, щоб можна було поміркувати над сутністю буття. Він усталив їй філософське реле; тоді машина зовсім перестала озиватися до господаря і тільки біла струмом. Ледве-ледве Трурль ублагав її заспівати коротенької пісеньки: «Жабка й бабка в одній хатці», але цим і вичерпався її вокальний хист. Він почав вкручувати, натискувати, підтягувати, послаблювати, регулювати, поки йому не здалося, що вже краще нікуди. Тоді машина почастиувала його таким віршем, що він аж небові подякував за свою обачність; бо ж і насміявся б Кляпавці, почувши ці понурі римуванки, задля яких Трурль попередньо вимодельював усю історію Космосу й всіляких можливих цивілізацій! Трурль поставив шість протиграфоманських фільтрів, але вони поламалися, як сірники; тоді зробив їх з корундової сталі. Урешті якось налагодилося: він розладнав машину семантично, увімкнув генератор рим і мало не висадив геть усе в повітря, бо машина нараз зажадала стати місіонером серед убогих зоряних племен. І тоді, майже в останню мить, коли він уже ладен був кинутися на машину з молотом у руках, спала йому рятівна думка. Він викинув усі логічні контури й усталив натомість взаємо пристяжні егоцентризатори з нарцистичним зв'язком.

Машина захиталася, засміялася, заплакала й повідала, що болить їй щось на четвертому поверсі, що все їй набридло, що життя — дивне, а всі — підлі, що, мабуть, скоро вона помре й хоче тільки одного: аби пам'ятали про неї, коли її тут уже не стане. Потім попросила дати їй паперу. Трурль полегшено зітхнув, вимкнув її і пішов спати. Уранці подався до Кляпавці. Той, почувши, що має бути присутнім при пускові Електрибалта (так вирішив назвати свою машину Трурль), кинув усю свою роботу й пішов, як стояв, — так йому кортіло побачити на власні очі поразку товаришеву.

Трурль увімкнув спершу контури розжарення, потім дав слабкий струм, ще кілька разів вибіг нагору лункими бляшаними східцями —

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ